

NEPTIS IMPERATORIS CONSTANTINOPOLITANI. LES VICISSITUDS D'UN PARENTIU EQUÍVOC

ERNEST MARCOS HIERRO
Departament de Filologia Grega
Universitat de Barcelona
emarcos@ub.edu

RESUM

Aquest article examina l'ús de la paraula llatina *neptis* en les fonts historiogràfiques i en la documentació dels regnes hispànics medievals amb l'objecte d'establir que el seu significat equívoc –néta o neboda– ha estat determinant per donar legitimitat a la versió sobre la vida d'Eudòcia Comnena de Montpeller difosa per la col·lecció de *vides* i *razós* dels trobadors occitans i pel *Llibre dels Fets* del rei Jaume el Conqueridor.

PARAULES CLAU: *neptis*; Jaume I; Jiménez de Rada; Historiografia medieval; Termes de parentiu; Bizanci.

NEPTIS IMPERATORIS CONSTANTINOPOLITANI. THE VICISSITUDES OF AN AMBIGUOUS KINSHIP

ABSTRACT

This article examines the use of the Latin word *neptis* by the historiographical sources and documents of the medieval Spanish kingdoms in order to establish that its ambiguous significance – granddaughter or niece – was crucial to legitimate the version of the life of Eudokia Comnene of Montpellier which was disseminated by the collection of the *Lives* and the *razós* of the Occitan troubadours and by the *Book of the Deeds* of King James I of Aragon.

KEY WORDS: *neptis*; James I; Jiménez de Rada; Medieval Historiography; Kinship terms; Byzantium.

A la memòria de Pere-Enric Barreda Edo

Abans que Winifred Hecht trobés en les pàgines finals de la traducció italiana dels *Annales Pisani* de Bernardo Maragone el relat veritable de la història d'Eudòcia Comnena, la senyora bizantina de Montpeller, i el publicués a la *Revue des Études byzantines* l'any 1968 (Hecht 1968: 162-164), cap historiador no dubtava que aquesta princesa hagués estat la promesa traïda i abandonada vers 1174 per Alfons el Trobador, rei d'Aragó i comte de Barcelona. Tothom donava crèdit a la informació precisa sobre aquest episodi que ens ofereix el *Llibre dels Fets* de Jaume I el Conqueridor, nét pel cantó patern del primer comte rei i pel matern de la dama grega.¹ L'únic punt debatut era el grau de parentiu que unia la jove núvia amb el seu sobirà i senyor, l'emperador bizantí Manuel I Comnè, que regnà a l'Imperi oriental entre 1143 i 1180. Mentre la gran majoria d'autors, des de Jeroni Zurita fins a Ferran Soldevila, seguien també aquí el reial cronista i afirmaven, per tant, que Manuel era el pare de l'esposa de Guillem VIII de

---

¹ *Llibre dels Fets*, II-VII (Soldevila 2008: 49-55).

Montpeller, els coneixedors de la nissaga del casal dels Comnens preferien considerar-lo el seu oncle, tot invocant el silenci total de les fonts gregues sobre la identitat de la noia, fet que hauria estat impossible en cas que s'hagués tractat d'un plançó genuí del tron (Marcos Hierro 1996: 7-20 i Marcos Hierro 2013: 11-18). Entre les fonts occidentals del segle XIII, independents, en aparença, de l'obra del rei, però versemblantment ben informades sobre l'afer, dues de molt destacades donen versions oposades sobre aquest parentiu, ofertes, tanmateix, en un context idèntic.

En el capítol IV del llibre VI del *De Rebus Hispanie*, efectivament, l'arquebisbe toledà Rodrigo Jiménez de Rada, tot resumint en cinc capítols la genealogia dels reis d'Aragó des de Ramir I fins al *Conqueridor*, esmenta la princesa quan refereix el matrimoni de Pere *el Catòlic* amb la filla d'aquesta, Maria de Montpeller.² El protagonista del passatge és el monarca: és ell qui ha pres com a muller Maria, la filla de Guillem i de la bizantina, i també és ell el qui rep d'ella un fill, el rei Jaume. La grega apareix en l'oració subordinada de relatiu, el subjecte de la qual és, novament, un pare, el noble príncep i senyor de Montpeller, que ha engendrat una filla d'aquesta dama innominada. Rodrigo només sap dir-nos el títol que portava el seu pare, *Imperator Constantinopolitanus*, la dada que ens permet identificar-lo amb el més cèlebre sobirà bizantí d'aquesta època, Manuel Comnè. El seu nom, tanmateix, no ens el diu tampoc en cap moment el prelat castellà.

La font contrària també centra la seva atenció en la figura de Pere, que ens és retratat sota una llum força desfavorable. Es tracta de la *Chronica o Historia Albigensium* de Guillem de Puylaurens, un clergue occità vinculat al comtat i al bisbat de Tolosa, que havia tractat personalment en la seva joventut el bisbe i trobador Folquet de Marsella, amic molt íntim, si hem de creure el relat de la seva *vida*, de la senyora bizantina de Montpeller.³ Quan narra ell també la peripècia conjugal del *Catòlic* i de la reina Maria, Guillem no s'oblida tampoc, com Jiménez de Rada, d'anomenar la mare d'aquesta, però hi afegeix tres informacions que el toledà no aporta: el nom de la princesa, aparentment, Graeca, la seva condició de *neptis* i no pas *filia* de l'emperador de Constantinoble i el fet que el seu espòs Guillem VIII la repudiés. Aquesta darrera dada era coneguda pels lectors de la vida suara esmentada de Folquet de Marsella, però les altres dues apareixen només en aquest text i han atret per aquesta raó l'atenció dels historiadors posteriors, dividits per l'opinió favorable

---

² *De rebus Hispanie* VI, IV, Jiménez de Rada (1987: 181): "Hic (Pere) duxit uxorem Mariam filiam principis nobilis Guillelmi domini Montis Pessulani, quam habuerat ex filia Imperatoris Constantinopolitani, et suscepit ex ea filium nomine Iacobum". L'excurs genealògic sobre els reis d'Aragó ocupa els capítols I a V del llibre VI (Jiménez de Rada 1987: 178-183).

³ Guillem de Puylaurens, *Historia Albigensium*, RHGF 19: 204: "Adeo quod anno Domini MCCIV Petrus Rex Aragonum duxit dominam Mariam filiam Guillelmi de Montepessulano, cujus matrem Graecam nomine, neptem Emmanuelis Imperatoris Constantinopolitani, repudiaverat in uxorem".

o oposada que els suscitaven. Entre els qui subscriuen la relació de parentiu oncle-neboda que Guillem estableix entre la dama i el sobirà s'hi troba un dels pares indubtables de la Bizantinística, Charles Dufresne Sieur Du Cange (1610-1688), que la registra amb aprovació en el seu volum *Familiae Augustae Byzantinae* (Du Cange 1964 [1680]: 184-185). No obstant això, l'erudit rebutja amb raó la identificació amb el nom desconegut *Graeca*, Grega, i esmena el passatge amb la lectura *nacione per nomine*, atès l'origen hel·lè de la senyora. Tot seguit, revisa l'elenc de possibles candidates i identifica la noia amb una de les filles del sebastocràtor Isaac Comnè, germà infeliç i frustrat de l'emperador Manuel. D'aleshores ençà, tots els bizantinistes que s'han ocupat de manera fugaç d'aquesta història han repetit el relat de Du Cange fins que l'article de Hecht citat al començament d'aquest text vingué a donar-los definitivament la raó.

Bernardo Maragone confirmava, en efecte, que la princesa era una *neptis* del monarca grec i, a més, n'aclaria tota la història, primerament, en situar l'episodi en el context cronològic que de debò li corresponia: no pas vers 1174, és a dir, en l'època del matrimoni del rei Alfons *el Trobador* i Sança de Castella, sinó quatre anys després, el 1178, quan el l'emperador alemany Frederic Barba-roja es disposava a reivindicar el títol de rei de l'Arelat que havien ostentat els seus predecessors en el tron imperial d'Occident (Maragone 1936: 68-69).⁴ De passada, la nova font també revelava la identitat veritable del nuvi traïdor, que no era Alfons, ans el seu germà menor Ramon Berenguer, titular del comtat de Provença, i donava també la raó del trencament del compromís, motivat, segons el cronista pisà, per la por que inspirava als prínceps barcelonins la reacció irritada de Barba-roja contra l'aliança de la casa de Barcelona amb els Comnens. Gràcies a Winifred Hecht i als seus lectors, la notícia dels *Annales Pisani* ha esdevingut, a desgrat d'algunes excepcions, la versió canònica d'aquest episodi també entre nosaltres, però encara resten per resoldre satisfactòriament alguns interrogants que ens planteja el relat alternatiu de l'arquebisbe de Toledo i del *Conqueridor* (entre d'altres, Vajay 1980 i Aurell 1998: 405-477, però, en canvi, Villacañas 2003: 55-56 i Belenguer 2007: 62). No tenim cap motiu per dubtar de la certesa del parentiu afirmat de manera independent per Puylaurens i Maragone, però creiem que sí paga la pena d'investigar les possibles causes de l'error en aquest punt dels historiadors partidaris de l'altra versió.

Podem distingir, d'entrada, dos focus d'origen i difusió separades de la informació sobre la senyora bizantina de Montpeller que trobem en els primers capítols del *Llibre dels fets*. D'una banda, hi ha la versió completa divulgada mitjançant la col·lecció atribuïda al poeta i joglar Uc de Sent Circ de les *vides* dels trobadors que van conèixer la dama i l'esmentaren en les seves cançons

---

⁴ "L'anno 1180, indictio XI, l'imperatore Emmanuel mando per sua nuptii [...] una sua nepote per darla per donna al fratello del Re di Aragona (Ramon Berenguer IV de Provença), el quale la recuso per timore dello Impera. di Alemania (Frederic Barba-roja), et per questo di poi la denno per dona à Goglielmo homo bello del monte Pezolano (Guillem VIII de Montpeller)".

–Bertran de Born, Folquet de Marsella i Peire Vidal–, i de les *razós* que n’expliquen el sentit (Marcos Hierro 1996: 33-40 i Marcos Hierro 2013: 197-215). En aquest relat, que és obra, segons una referència interna, d’un mateix autor⁵ apareixen les tres dades que aporta també *el Conqueridor* –la princesa era filla de l’emperador Manuel, promesa burlada del rei Alfons i esposa repudiada de Guillem VIII de Montpeller– i s’hi afegeix una quarta, que no recull, potser per pudor, la crònica reial i que atribueix al trobador Folquet de Marsella la condició d’admirador enamorat de la grega. La correspondència força exacta entre aquest conjunt de textos i el relat de Jaume I ens indueix a creure que les faules d’Uc de Sent Circ foren la font principal del monarca a l’hora de confeccionar-ne el seu. Quant a la dada sobre el parentiu filial, el rei disposava, d’altra banda, tal com hem vist més amunt, del testimoni complementari dels més prestigiós historiador hispànic de l’època, Rodrigo Jiménez de Rada. L’objectiu del nostre treball és examinar les dades que aporten aquests textos prenent en consideració, com a punt de partida, el seu ús del terme de parentiu *neptis*, el significat del qual ja era imprecís i equívoc en el llatí postclàssic.

En efecte, tal com ens ho confirmen, per exemple, les entrades de diccionaris d’autoritat com el *Lewis and Short’s Latin-English Lexikon* (Lewis i Short 1993 [1879]: 1.200) o del *Oxford Latin Dictionary* (Glare 1985: 1.170), aquesta paraula femenina, talment com el seu equivalent masculí *nepos*, s’emprava per designar habitualment la néta, però també la neboda, amb un grau ample de parentiu que requeria sovint alguna precisió. Els lèxics addueixen sempre un passatge de la biografia d’Adrià per Deli Espartià, integrada en la denominada *Historia Augusta*, que estableix que Sabina, la muller de l’emperador, era neboda de Trajà pel fet de ser filla de la seva germana.⁶ L’al·lusió al vincle fraternal entre el sobirà i la mare de la núvia i el fet que sapiguem que Trajà no va tenir cap fill i, en conseqüència, tampoc cap néta ens allunyen de qualsevol dubte, però en moltes altres ocasions tant *neptis* com *nepos* provoquen confusió en els lectors que desconeixen les particularitats familiars de les persones esmentades. El problema s’accentua en l’antiguitat tardana, quan augmenta la freqüència de l’ús d’aquestes paraules amb el sentit de parents per via lateral, sense que perdi vigència, tanmateix, per això, el significat més antic. Ens n’ofereix un exemple molt il·lustratiu una carta d’Ambròs de Milà a un home anomenat Patern que li havia demanat que permetés el matrimoni d’un seu fill amb una seva néta.⁷ El bisbe nega la dispensa tot argumentant que aquesta unió incestuosa segons la llei de Déu donaria ocasió també a una “confusió de vocables”, és a dir, de noms de parentiu, perquè l’avi esdevindria sogre de la seva néta i la néta nora del seu

⁵ Es tracta de la referència que uneix la *razó* del poema *Uns volers outracuidaz* de Folquet de Marsella amb la *razó* del sirventès *Puois lo gens terminis floritz* de Bertran de Born (Marcos Hierro 2013: 207): “si con vos ai dich en l’autr’ escrit”.

⁶ *Historia Augusta*, *Hadrianus* II: “nepte per sororem Traiani uxore accepta”.

⁷ Ambròs, *Epistulae* IX, 2.

avi, mentre que la mare de la noia passaria ser la sogra del seu germà i aquest, al seu torn, el gendre d'ella.⁸ En aquest sentit, Ambròs hi afegeix una consideració sobre el "so mateix de les paraules" que descriuen la relació familiar existent entre els candidats a esposos.⁹ El pare milanès observa que en el terme *avunculus*, oncle, hi és present *avus*, que significa avi, i d'aquesta manera remarca el caràcter incestuós i desigual del vincle contemplat des de la posició de força del baró. En canvi, per la part de la noia, el fet que la paraula *neptis* signifiqui ambdues coses, néta i neboda, la posa en un estat d'inferioritat que precisa aclariment. Caldria dir, en efecte, si és *neptis* en relació a l'oncle (*ad avunculum*) o a l'avi (*ad avum*). La confusió del sentit dels mots fa encara més palesa, doncs, la insensatesa de la proposta.

En època medieval persisteix la situació arreu de tota l'Europa llatina, per bé que en algunes regions sembla que el sentit de neboda o, en general, de parenta en grau lateral sigui el més emprat. Així, en la documentació dels emperadors germànics dels segles IX a XIII recollida als *Regesta Imperii*, per exemple, trobem la paraula aplicada de manera indiscriminada a nebodes filles de germans (Teodora Comnena,¹⁰ Gertrud de Dagsburg¹¹) i filles de cosins (Beatriu de Borgonya¹²), a cosines (Hildegarda¹³ i Gisela¹⁴) i també a dames de parentiu imprecís (Geberga de Gandersheim,¹⁵ l'emperadriu Teofanó,¹⁶ Matilde

---

⁸ Ambròs, *Epistulae IX, 2*, "Quanta deinde etiam relinquorum confusio vocabulorum? Idem avus et socere vocabere, ea quoque tibi neptis et norus diverso nomine nuncupabitur. Mutuabuntur etiam fratres diversa vocabula, ut illa socerus fratris sit, iste gener sororis".

⁹ Ambròs, *Epistulae IX, 2*, "Interroga nominum religione: nempe avunculus iste illius, illa humus neptis vocatur. Nec ipse te revocat sonus nominum; cum hic avum resonet, illa hoc nomen ad avunculum, quod ad avum referat?".

¹⁰ Teodora Comnena, esposa del duc Enric Jasomirgott d'Àustria, era neboda carnal (*neptis*) de l'emperador bizantí Manuel I Comnè com a filla del seu germà el sebastocràtor Andrònic. Vg. RI IV,1,2, n. 575, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/1148-00-00_2_0_4_1_2_577_575> [Consulta: 28 novembre 2014] i RI IV,1,2, n. 538, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/1148-03-07_1_0_4_1_2_540_538> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹¹ La comtessa Gertrud de Dagsburg fou neboda carnal (*neptis*) dels marquesos Hermann i Enric de Baden. Vg. RI V,2,4, n. 10977, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/1226-11-02_1_0_5_2_4_452_10977> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹² Beatriu de Borgonya apareix com a neboda segona del comte Felip de Flandes, cosí germà d'Àgata de Borgonya, mare de l'emperadriu. Vg. RI IV,2,2, n. 1526, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/1165-12-25_1_0_4_2_2_968_1526> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹³ Hildegarda, filla del rei franc Lluís III, era cosina de l'emperador Arnulf. Vg. RI I, n. 1905a, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/0895-00-00_1_0_1_1_0_4168_1905a> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹⁴ L'abadessa Gisela de Nivelles fou cosina del rei Zuentibold de Lotaríngia (895-900). Vg. RI I n. 1971, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/0897-07-26_1_0_1_1_0_4287_1971> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹⁵ L'abadessa Geberga de Gandersheim, filla d'Enric I de Baviera, estava emparentada amb Otó II, que li va concedir diversos privilegis. Vg. p. ex. RI II,2 n. 613, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/0973-06-00_1_0_2_2_0_117_613> [Consulta: 28 novembre 2014].

de Essen,¹⁷ Riquilda de Hennegau¹⁸), però que no eren pas nétes dels personatges esmentats. En la col·lecció de diplomes del *Liber feudorum maior* de la Casa de Barcelona, per contra, i, en general, en quasi tots els documents procedents de Catalunya, localitzables a través de la base de dades del CODOLCAT, conviuen ambdues accepcions. Amb el sentit de néta i sota la forma *nepta*, el terme apareix en el testament (Miquel Rosell 1945-1947: I, 140-141)¹⁹ de la comtessa Òria de Pallars Jussà (1178) aplicat a la seva hereva Valença, l'única filla del difunt comte Ramon VI, i el trobem també en la carta de concessió del Comtat de Bigorra pel rei Alfons *el Trobador* al vescomte Gastó VI de Bearn (1192) designant la muller d'aquest, Peronella de Cominges, néta del comte Cèntul III de Bigorra (Miquel Rosell 1945-1947: I, 29-31).²⁰ D'altra banda, la paraula significa, amb gran versemblança, neboda en una carta de venda efectuada al comte Ramon Berenguer I de 1066 (Miquel Rosell 1945-1947: I, 338-339)²¹ i, amb tota seguretat, en un document molt important inclòs en la col·lecció: el privilegi imperial ornat amb la butlla d'or que recull la concessió del Comtat de Provença per part de l'emperador Frederic Barba-roja al comte català Ramon Berenguer III (18 agost 1162). Aquí, d'acord amb les convencions de la cancelleria germànica que hem vist amunt, Riquilda de Polònia (Miquel Rosell 1945-1947: II, 368-371),²² la muller de Ramon Berenguer, és anomenada *neptis* del sobirà. En aquest mateix document, d'altra banda, i en un altre emès en una data anterior indeterminada, el marit de Riquilda és designat també *nepos* del seu oncle Ramon Berenguer IV de Barcelona, mort de camí de la Dieta imperial de Torí el 6 d'agost de 1162 (Miquel Rosell 1945-1947: II, 366-367).²³ Novament aquest ús és conseqüent amb la presència de la paraula masculina en

---

¹⁶ Teofanó, l'esposa d'Otó II, era, probablement, neboda en un grau de parentiu desconegut de l'emperador bizantí Joan I Tzimiskès. Vg. p. ex. RI II,1 n. 536b, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/0972-04-14_1_0_2_1_1_920_536b> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹⁷ L'abadessa Matilde de Essen era parenta d'Otó III. Vg. p. Ex. RI II,3 n. 1018, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/0990-01-00_1_0_2_3_0_316_1018> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹⁸ La comtessa de Hennegau fou parenta en grau imprecís del papa Lleó IX. Vg, RI III,5,2 n. 589, URI: <http://www.regesta-imperii.de/id/1049-08-00_1_0_3_5_2_261_589> [Consulta: 28 novembre 2014].

¹⁹ LFM n. 144: "ad Balenza, nepta mea".

²⁰ LFM n. 21: "nepte Centulli, felici recordacionis, condam comitis Bigorritani".

²¹ LFM n. 314.

²² Riquilda de Polònia era neboda segona de Frederic Barba-Roja pel fet de ser filla d'Agnès d'Àustria, cosina germana del Staufer. Com veurem posteriorment, era també la mare de la reina Sança d'Aragó, nascuda del seu matrimoni anterior amb Alfons VII de Castella, l'*Emperador*. Vg. LFM n. 902: "charissime neptis nostre Richilde".

²³ LFM n. 901: "si placuerit comiti Barchinonensi et nepoti eius, comite Provincie" i n. 902, II, 368-372: "eiusdem prephati comitis (Ramon Berenguer IV de Barcelona) charissimi animi nostri nepotem, Raimundum (de Provença), scilicet, predicte neptis nostre (Riquilda) illustrem maritum".

la forma clàssica i en les seves noves variants *–neptus, nepotus–* amb ambdós sentits en diversos diplomes del llibre.

Així, en efecte, cal entendre el mot com a nét quan s'esmenta, per exemple, el parentiu entre Ermessenda de Carcassona i Ramon Berenguer I (1057) (Miquel Rosell 1945-1947: I, 522)²⁴ o entre el comte Ermengol VI d'Urgell i el seu avi Pedro Ansúrez (1105) (Miquel Rosell 1945-1947: I, 166-167),²⁵ però, en canvi, com a nebot en descriure els vincles entre Berenguer Ramon *el Fratricida* i Ramon Berenguer III (Miquel Rosell 1945-1947: II, 351-353)²⁶ o entre el rei Sanç III de Castella i Ramon Berenguer IV de Barcelona a la concòrdia d'Haxama de 1158 (Miquel Rosell 1945-1947: I, 43-45).²⁷ Resulta, a parer nostre, significatiu la procedència occitana i, en general, transpirinenca de la majoria de documents en els quals les paraules *neptis* i *nepos* i les seves variants presenten el sentit de neboda i nebot. També és remarcable –creiem– la presència en aquests textos de fórmules d'aclariment que semblen adreçades a lectors que podrien tenir tal vegada dificultats per entendre correctament el terme. És el cas, entre els documents esmentats, de la definició l'any 1150 dels drets sobre la Provença entre Estefania dels Baus i els seus hereus, d'una banda, i Ramon Berenguer IV, de l'altra, on s'especifica clarament que Ramon Berenguer III de Provença és "*filius fratris sui Berengarii Raimundi*" (Miquel Rosell 1945-1947: II, 351-353).²⁸ I també de l'acord previ assolit el 1162 entre els mateixos prínceps barcelonins i Frederic Barba-roja, que conté exactament la mateixa precisió, "*filius fratris eius*" (Miquel Rosell 1945-1947: II, 366).²⁹ Un cop constatada la duplicitat de sentits en la documentació oficial, passem, a continuació, a examinar les fonts històriques peninsulars, prenent com a punt de partida l'obra cabdal de Rodrigo Jiménez de Rada.

En el *De rebus Hispanie*, escrita, segons tota versemblança, en els darrers anys quaranta del segle XIII, només hem trobat una ocurrència de la paraula *neptis* per designar amb el sentit de néta la relació de parentiu entre l'esposa del comte Alfons II de Provença (1180-1209), Garsenda de Sabran, i el seu avi matern, el comte Guillem IV de Forcalquier (Jiménez de Rada 1987: 180).³⁰ També només una vegada hem localitzat el mot *nepos*, però en aquest cas, curiosament, referint-se a un nebot, el rei Alfons II *el Cast* d'Astúries (ca. 760-842), desposseït del regne per Mauregat, oncle patern seu, "*eius patruus ex*

²⁴ LFM n. 490: "domnum Raimundum Berengarii, comitem, nepotem meum".

²⁵ LFM n. 160: "don Pedro ad regem per se et per Ermengaudu, nepoto suo".

²⁶ LFM n. 887: "ita ut neque Raimundum Berengarii, comitem Barcheonensem, neque nepotem suum Raimundum Berengarii, filium fratris sui Berengarii Raimundi".

²⁷ El rei Sanç III era fill de Berenguera de Barcelona, germana de Ramon Berenguer IV. Vg. LFM n. 31: "cum iam dicto rege Sancio, nepote suo".

²⁸ LFM n. 887.

²⁹ LFM n. 901.

³⁰ *De rebus Hispanie* VI, III: "Hic (Alfons II de Provença) fuit bonus, strenuus atque largus et duxit uxorem neptem comitis Folocalquerii".

ancilla” (Jiménez de Rada 1987: 123).³¹ Tot sembla indicar que fou l’arquebisbe toledà el qui va introduir el terme, perquè la seva font, el *Chronicon mundi* del seu contemporani Lucas de Tuy, acabat abans de 1246, no l’esmenta (Lucas de Tuy 2003: 232).³² En el mateix capítol, d’altra banda, Jiménez de Rada emprà la paraula *sobrinus* per definir el parentiu existent entre *el Cast* i un altre oncle seu, Beremund I *el Diaca*, cosí germà del rei Fruela I, el pare d’Alfons II (Jiménez de Rada 1987: 124).³³ Si posem aquesta darrera dada en relació amb l’ús del mot *consobrini* en dues ocasions per designar cosins (Jiménez de Rada 1987: 153).³⁴ i amb l’establiment de la distinció entre oncle patern, *patruus* (Jiménez de Rada (1987: 160),³⁵ i matern, *aunculus*, (Jiménez de Rada 1987: 156-157),³⁶ pensem que és lícit afirmar que l’arquebisbe seguia en la seva descripció de parentius el model establert per Isidor de Sevilla en el capítol V del llibre IX de les *Etimologies* titulat *De adfinitatibus et gradibus*, font que recull totes aquestes distincions.³⁷ En aquest passatge, sens dubte influent per a tots els escriptors hispànics, *nepos* i *neptis*, definits com a terme jurídic, es reserven expressament per a nét i neta, atès que es tracta dels nascuts posteriorment, *post*, és a dir, dels fills i filles: “*Primum enim filius nascitur, deinde nepos*”.³⁸ Per contra, mentre, tal com hem vist, tant els cosins com els fills dels cosins reben un nom propi, els nebots i nebodes no el tenen i així Isidor els anomena a tots “fills i filles dels germans i germanes”, per bé que alhora distingeix curosament entre no només, com ja hem vist, oncle patern (*patruus*) i oncle matern (*aunculus*), sinó també entre tia paterna (*amita*) i tia materna (*matertera*).³⁹ Amb les úniques excepcions

³¹ Mauregat era fill d’Alfons I i, per tant, germanastre de Fruela I, el pare d’Alfons II. Vg. *De rebus Hispanie* IV, VII: “Cum enim esset affabilis (Mauregat), persuasit et dato sibi exercitu Arabum regnum nepotis (Alfons II) inuasit fauentibus sibi aliquibus Christianis”.

³² *Chronicon mundi* IV, 13.

³³ *De rebus Hispanie* IV, VII: “et duobus annis vixit in regno et sobrinum suum Aldefonsum, qui ad Navarros confugerat, revocavit”.

³⁴ *De rebus Hispanie* V, V. Els cosins al·ludits de Ramir II de Lleó (931-951) són els fills del seu oncle patern el rei Fruela II d’Astúries; *De rebus Hispanie* V, XIII, Jiménez de Rada (1987: 160). Els cosins són aquí el rei Beremund II de Lleó (982-999) i el seu predecessor el rei Ramir III (966-982), fills de dos monarques germans, Ordoni III (951-956) i Sanç I (956-958 i 960-966).

³⁵ *De rebus Hispanie* V, XIII. Tal com hem vist en la nota anterior, Sanç I de Lleó fou oncle patern de Beremund II.

³⁶ *De rebus Hispanie* V, IX i X: (Garcia III de Pamplona (925-970) fou germà de l’esposa de Ramir II de Lleó i, per tant, oncle matern del rei Sanç I).

³⁷ Isidor de Sevilla, *Etymol.* IX, V, 16: “Patruus frater patris est, quasi pater alius”; (17) “avunculus est matris frater, cuius nomen formam diminutivi habere videtur, quia ab avo venire monstratur”; (14) “Consobrini vero vocati, qui aut ex sorore et fratre, aut ex duabus sororibus sunt nati, quasi consororini. [...] Sobrini consobrinorum filii”. Cal observar, tanmateix, que en el text de Jiménez de Rada hi ha una desviació respecte de la terminologia d’Isidor, atès que el terme que li correspondria als cosins de Ramir II de Lleó seria *patruelles*, perquè eren fills d’un *germanus* (de pare i de mare) del seu progenitor. No hem trobat, d’altra banda, el terme *fratruelis* en el *De rebus Hispanie*.

³⁸ Isidor de Sevilla, *Etymol.* IX, V, 26.

³⁹ Isidor de Sevilla, *Etymol.* IX, VI, 24-27.

esmentades més amunt, aquesta estratègia perifràstica del bisbe de Sevilla a l'hora de designar els nebots resulta assumida per l'arquebisbe de Toledo i aplicada, a més, també en el seu cas als néts i netes, talment com si evités de manera deliberada l'ús dels termes llatins *nepos* i *neptis*.

En efecte, si revisem l'enorme cabal d'informació genealògica sobre totes les dinasties i nissagues hispàniques que ens ofereix Jiménez de Rada en la seva obra, constatem fàcilment la preferència per establir amb claredat les relacions paternofilials dels personatges descrits *–pater, mater, filius, filia–* i prosseguir traslladant aquesta fórmula de manera perifràstica a les relacions laterals mitjançant els mots germà *–frater–* i germana *–soror–*, considerats l'origen d'una nova successió de fills. Ens serveixen d'exemple d'aquesta manera de procedir els capítols dedicats a la dinastia reial aragonesa i a la Casa de Barcelona, precisament la part de l'obra en la qual és esmentada la senyora bizantina de Montpeller (Jiménez de Rada 1987: 178-183).⁴⁰ Al llarg de tot aquest apartat, que va des de Ramir I (1000-1063), fill de Sanç III el Major de Navarra (ca. 992-1035) i pare de Sanç I d'Aragó i Navarra (ca. 1042-1094), fins als fills pàrvuls del *Conqueridor* i de la seva segona muller Violant d'Hongria, nascuts poc abans de la mort de l'arquebisbe, Rodrigo només esmenta una única relació complexa, aquella que, tal com hem vist més amunt, descriu amb la paraula *neptis* el vincle avi-néta entre Guillem IV de Forcalquier i Garsenda de Sabran, mentre empra en tota la resta el mètode més senzill de la relació paternofilial. Aquest és el cas, com hem vist al principi d'aquest text, de la menció de la princesa Comnena, on renuncia a establir la relació *avus-neptis*, anàloga a l'existent entre els Forcalquier, entre l'emperador innominat de Constantinoble i Maria de Montpeller, i ho és també el de l'esment de l'avi matern polonès de la reina Sança d'Aragó, al·ludit com a pare de l'emperadriu Riquilda en una frase d'estructura pràcticament idèntica (Jiménez de Rada 1987: 180).⁴¹ La impressió de trobar-nos davant d'un esquema recurrent s'incrementa en llegir el paràgraf dedicat a Violant d'Hongria, on l'arquebisbe declara també l'origen de la consort de Jaume I tot esmentant el fet que la seva mare era filla dels emperadors Pere i Yolanda (és a dir, Violant) de Constantinoble, els quals *–precisa amb una intenció política evident–* no eren grecs, com l'avi de la reina Maria, sinó del llinatge reial de França (Jiménez de Rada 1987: 183).⁴² La mateixa estructura reapareix més endavant en l'obra quan es tracta també de remarcar la doble vinculació de la Casa reial de Castella amb Bizanci: d'una

⁴⁰ *De rebus Hispanie VI, I-V.*

⁴¹ *De rebus Hispanie VI, III:* "Hic (Alfons el Trobador) populavit Turolium et alia plura castra et duxit uxorem Sanciam nomine, quam imperator Hispaniarum (Alfons VII de Castella) susceperat ex Richa imperatrice, que fuit filia ducis Poloni (Ladislau II de Polònia [1105-1159])".

⁴² *De rebus Hispanie VI, V:* "Hic (Jaume I) [...] duxit aliam nomine Yolesam filiam Andree regis Ugariae et Yolese regine, que fuit filia Petri imperatoris et Yolese Imperatricis Constantinopolitanensis, qui erant de genere regum Francorum".

banda, amb la nissaga grega dels Àngels a través del matrimoni del rei Ferran III amb Beatriu de Suàbia, néta de l'emperador Isaac II (Jiménez de Rada 1987: 290);⁴³ de l'altra, amb les noces de Maria de Brienne, filla de la infanta Berenguera, amb el darrer emperador llatí de Constantinoble Balduí II de Courtenay, per bé que en aquest darrer cas el mecanisme polític d'elevació a l'Imperi és més complex i, en conseqüència, també n'és la sintaxi del període (Jiménez de Rada 1987: 247).⁴⁴ En els casos de Maria de Montpeller, Violant d'Hongria i Beatriu de Suàbia, tanmateix, el focus de l'atenció de l'autor és el mateix, la figura de la núvia esposada amb el sobirà, i el procediment idèntic: l'esment dels avis il·lustres es fa a través dels pares, que són designats fills d'aquells, prescindint, d'aquesta manera, de l'ús de la paraula *neptis* o de la seva variant *nepta*.

Retrobem aquesta estructura també en la segona versió dels *Gesta comitum Barchinonensium*, els *Gesta II*, confegits en els darrers anys seixanta del s. XIII al monestir de Ripoll i traduïts poc després al català, probablement, al monestir de Sant Cugat.⁴⁵ En el mateix passatge on la versió anterior del relat sobre el regnat de Pere el Catòlic n'identificava la muller amb la fórmula simple "*filia Guillelmi Montispessulani*" (Barrau-Dihigo i Massó Torrents 1925: 16), el redactor contemporani del rei Jaume hi afegeix la informació de Jiménez de Rada sobre la filiació imperial de la mare grega i dos adjectius laudatoris de la seva collita, dels quals el traductor català en trasllada només un (Cingolani 2012: 130-132).⁴⁶ També és evident la dependència del text del *De rebus Hispanie* en la presentació de la reina Violant, que només prescindeix del nom –Pere– de l'avi Courtenay de la núvia i modifica en alguns punts l'expressió de l'original (Cingolani 2012: 152).⁴⁷ Així doncs, la font historiogràfica més propera a la Casa de Barcelona,

---

⁴³ *De rebus Hispanie* IX, X: "Mater sua (Berenguera de Castella) que semper voluit eum (Ferran III) ab illicitis custodire, procata est ei uxorem nomine Beatricem, que fuit filia regis Philippi, in Romanorum imperatorem electi, et Marie filie Corssac (Isaac II Àngel) Constantinopolitani imperatoris, que fuit optima, pulchra, sapiens et pudica".

⁴⁴ *De rebus Hispanie* VII, XXIV: "(Infanta Berenguera de Castella) que nupsit Iohanni de Brena, qui ex parte uxoris, quam habuerat, Hierosolymitani regni ad tempus negocia ministravit. Postea vero filiam suam quam ex predicta Berengaria susceperat, Baldouino imperatori Constantinopolis desponsavit, et quia idem Baldouinus adhuc puer a Grecorum incursibus non poterat imperium defensare, sedes apostolica Iohanni dicto regi comisit imperium toto tempore vitae suae, et sic fuit deinceps imperator, et uxor eius Berengaria imperatrix".

⁴⁵ Sobre les diverses versions de la crònica de Ripoll vg. Cingolani (2012: 11-47).

⁴⁶ "Praedictus dominus Petrus, rex Aragonum, suis, ut predicatur, sororibus maritatis, duxit in uxorem dominam Mariam, filiam nobilis principis Guillelmi, domini Montispessullani, que fuit filia filie magni et nobilis imperatoris Constantinopolitani". Cingolani (2008: 127): "Lo davant dit senyor rey Pere pres a mulyer dona Maria, filla del noble príncep en Guillem, senyor de Monpesler, la qual era filla de la filla del noble emperador de Constantinoble".

⁴⁷ "Iste vero inclitus dominus Iachobus rex, a prima uxore per censuram ecclesiasticam separatus, sicut superius est prephatum, dominam Yoles, filiam regis Ungarie Andree nomine, sibi matrimonialiter copulavit. Cuius mater fuit domina Yoles regina, uxor dicti regis Ungarie,

aquella que *el Conqueridor* havia, probablement, encarregat a fi de presentar als lectors un relat adequat de les gestes de la seva nissaga comtal i reial, assumeix plenament la dada de l'arquebisbe Rodrigo sobre el parentiu de la senyora de Montpeller amb l'emperador grec i dóna d'aquesta manera una legitimació oficial suplementària a l'afirmació paral·lela de la versió difosa per la col·lecció de *vides i razós* trobadoresques, que tenia, a més, l'avantatge d'identificar amb el seu nom el sobirà al·ludit en la crònica toledana. El pas següent en la configuració de la llegenda serà la integració i desenvolupament de tots aquests elements en el *Llibre dels fets*, que en certa manera constitueix, com afirma Stefano M. Cingolani, una resposta del rei tant al model historiogràfic castellà de Rodrigo Jiménez de Rada com al model familiar dels *Gesta Comitum*.⁴⁸

Arribats a aquest punt i després de revisar les estratègies d'exposició de parentius en el *De rebus Hispaniae*, presentem a consideració, a tall d'hipòtesi, la possibilitat que l'arquebisbe de Toledo hagi disposat d'una informació procedent de l'àmbit occità sobre la identitat de la mare de la reina Maria en la qual ella fos designada, com en la crònica de Guillem de Puylaurens, *neptis imperatoris Constantinopolitani*. En aquest cas, seguint la tradició de les *Etimologies* d'Isidor i l'ús diplomàtic més habitual en el seu entorn, el prelat castellà hauria interpretat immediatament la paraula com a néta i l'hauria substituït per filla, aplicant la fórmula extensa usada en els casos que hem vist més amunt. És probable que conegués la narració trobadoresca i que seguís en aquest punt la seva tradició. També podria ser que la seva font li donés entenent que era Maria i no pas Eudòcia la *neptis* del sobirà grec i que això motivés el desenvolupament generacional descrit. Tenim, precisament, la prova inversa d'aquest procés, és a dir, l'expressió del vincle avi-néta en dues exposicions de parentius descrites a la seva manera per Rodrigo Jiménez de Rada, en dos textos d'èpoques distintes, però relacionats estretament amb l'empresa historiogràfica del toledà, la *Chronica Latina Regum Castellae*, que n'és una obra independent i rival, i la *Crònica de San Juan de la Peña*, que en deriva a través de la branca historiogràfica catalanoaragonesa.

En efecte, a la crònica castellana, escrita, probablement, pel bisbe Joan d'Osma, canceller de Ferran III de Castella, hi trobem una lloança de la muller del *Sant*, la reina Beatriu de Suàbia, en la qual s'emfasitza expressament amb la paraula *neptis* la seva condició de néta dels dos més grans i més preclars emperadors del món, el germànic Frederic Barba-roja i el bizantí Isaac Àngel (Charlo Brea 1997: 83).⁴⁹ La precisió és conforme a la descripció estesa dels

---

que regina fuit filia imperatoris Constantinopolitani et domine Yoles, Constantinopolitane imperatricis, qui de genere regis Ffrantie descenderunt".

⁴⁸ Sobre l'estímul que tant l'obra de Jiménez de Rada com la versió intermèdia dels *Gesta comitum* van exercir sobre Jaume I vg. Cingolani (2012: 28-29).

⁴⁹ *Chronica latina Regum Castellae* 40: "Erat autem tunc in Alemania puella nobilissima, pulcra ualde, moribus et, ut in tali etate, honesta, filia scilicet Philipi, regis Alemanie, electi in imperatorem Romanorum, filii Frederici magni, Romanorum imperatoris. Mater uero predictae

parentius d'aquest text peculiar, en el qual l'opinió de l'autor sobre els esdeveniments i els personatges és expressada quasi sempre de manera explícita. Així, per exemple, destaca el fet que la reina Sança d'Aragó era tia paterna, *amita*, del rei Alfons VIII de Castella amb la intenció de subratllar la profunditat dels seus vincles amb la cort castellana, fet que –diu– fou la causa de conflictes amb el seu espòs Alfons *el Cast* (Charlo Brea 1997: 48).⁵⁰ També indica que Joana de Tolosa era cosina, *consobrina*, de Margarida de Provença, afegint d'aquesta manera un grau més gran de complexitat al parentiu per afinitat de cunyades entre ambdues dames, mullers de dos germans, Alfons de Poitiers i Lluís IX de França, respectivament (Charlo Brea 1997: 96).⁵¹ A l'últim, quan exposa la difícil situació de Joan de Brienne, l'emperador de Constantinoble, assetjat pels grecs de Nicea, recorda també la seva condició de gendre, *gener*, de la reina Berenguera de Castella, mirant així de desvetllar en els seus lectors castellans un interès familiar pel destí del llunyà Imperi llatí (Charlo Brea 1997: 110).⁵² Són trets que revelen una concepció molt interessant, dinàmica i complexa, de les relacions polítiques internacionals i de la seva plasmació en vincles dinàstics contrets entre persones reals.

Finalment, la nostra darrera font, la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, confegida en els primers anys quaranta del segle XIV, ens presenta l'últim estadi del procés descrit. Quan el seu autor reprèn el passatge de la redacció definitiva dels *Gesta comitum* sobre el matrimoni de Pere *el Catòlic* amb Maria de Montpeller, suprimeix la menció a la senyora bizantina i estableix directament mitjançant la paraula *nepos*, entesa aquí de gènere comú, la relació avi-néta entre l'emperador de Constantinoble i la reina d'Aragó (Ubieto Arteta 1961: 134).⁵³ Ara, doncs, retrobem el mateix sintagma de Guillem de Puylaurens, *neptis Imperatoris Constantinopolitani*, però amb un sentit completament distint, perquè el seu significat ha passat de neboda a néta. El redactor de la crònica també aplica aquest procediment a l'esment de l'origen de Violant d'Hongria, que en el lloc corresponent és designada eixutament néta de l'emperador de

---

uelle filia fuerat Ysaac, imperatoris Constantinopolitani, et sic ipsa neptis erat duorum imperatorum, qui maiores et preclaiiores habentur in uniuerso mundo”.

⁵⁰ *Chronica latina Regum Castellae* 15: “Ea tempestate Sancia, regina Aragonum, filium suum Petrum, regem Aragonum, adulescentum, et regnum eius tenebat in manu sua. [...] Predicta uero regina diligebat regem Castelle super omnes homines et in uitam mariti sui, ita quod propter hoc eidem uiro suo erat non modicum odiosa”.

⁵¹ *Chronica latina Regum Castellae* 52: “Unica filia (Joana), quam habebat idem comes, de cuius matrimonio cum fratre (Alfons de Poitiers) regis Francie (Lluís IX) tractabatur, deducta fuit ad reginam Francie (Margarida) consobrinam suam”.

⁵² *Chronica latina Regum Castellae* 5: “Eodem tempore Constantinopolitanus imperator, qui Anna dicebatur, rex Iohannis de Acre, gener regine nostre domine Berengarie, infestabatur a Grecis, et quasi obsesa tenebatur ciuitas Constantinopolitana. Unde idem imperator clamabat ad ecclesiam Romanam petendo subsidium, sed iuxta desiderium suum non exaudiebatur”.

⁵³ “Iste etiam Rex (Pere el Catòlic) prius duxit in vxorem filiam egregij principis Guillelmi de Montepesullano, nepotemque constantinopolitani Imperatoris vocatam Mariam, ex qua procreauit vnum filium vocatum Jacobum”.

Constantinoble, sense que aparegui les precisions habituals sobre la seva mare Yolanda i l'origen franc de la seva stirp. Sembla, d'altra banda, que la font d'aquesta informació en concret devia estar malmesa, perquè atribueix a la reina el nom del seu pare cometent, a parer nostre, un evident error de lectura i d'interpretació del text (Ubieto Arteta 1961: 146).⁵⁴ En qualsevol cas, més enllà de constatar la polisèmia del mot, creiem que l'ús en la *Crònica de Sant Joan de la Penya* de la paraula *neptis* amb el sentit de néta i amb voluntat d'abreujar un text que desenvolupava més llargament el vincle de parentiu pot resultar útil, com a mínim, per tal d'entendre el mecanisme que podria explicar, segons la nostra opinió, la decisió en sentit invers del bisbe de Toledo: explicitar totes les baules de la cadena de parentiu, *filia filie*, a fi d'evitar un terme, *neptis*, confús i, en definitiva, mal comprès.

BIBLIOGRAFIA

- AURELL, M. (1998), *Les noces del comte: matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona.
- BARRAU-DIHIGO, L. i Massó Torrents, J. (1925), *Gesta Comitum Barcinonensium*, Barcelona, Cròniques Catalanes II.
- BELENGUER, E. (2007), *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès Editors.
- CHARLO BREA, L. (1997), *Chronica hispana saeculi XIII*, Turnholt, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXXIII.
- CINGOLANI, S. M. (2008), *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- CINGOLANI, S. M. (2012), *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie*, trad. R. Álvarez Masalias, Santa Coloma de Queralt, Quodlibeta-Societat.
- Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT). [Consulta: 19 novembre 2014]. Disponible a: <<http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>>.
- DU CANGE, Ch. (1964 [1680]), *Familiae Augustae Byzantinae seu stemata imperatorem Constantinopolitanorum*, Brusel·les.
- GLARE, P. G. W. (1985), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Oxford University Press.
- GUILLEM DE PUylaurens (1904), *Historia Albigenisium, Rerum gallicarum et francicarum scriptores XIX*, París.
- HECHT, W. (1968), "Zur Geschichte der "Kaiserin" von Montpellier, Eudoxia Komnena", *Revue des Études Byzantines* 26, 161-169.
- JIMÉNEZ DE RADA, R. (1987), *Historia de rebus Hispanie sive Historia gothica*, ed. J. Fernández Valverde, Turnholt, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXXII.
- LEWIS, CH. T. i SHORT, Ch. (1993 [1879]), *A Latin Dictionary*, Nova York, Harper and Brothers.
- LUCAS DE TUY (2003), *Chronicon mundi*, ed. E. Falque, Turnholt, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXXIV.

⁵⁴ "Dictus vero Rex (Jaume I) duxit in vxorem filiam regis Vngariae vocatam Andream, quae postea fuit vocata Violant. Et erat neptis Imperatoris Constantinopolitani".

- MARAGONE, B. (1936), *Gli Annales Pisani di Bernardo Maragone*, ed. M. L. Gentile, Bolònia, *Rerum Scriptorum Italicarum Scriptores VI.II*.
- MARCOS HIERRO, E. (1996), *Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*, Munic, *Miscelanea Byzantina Monacensia* Vol. núm. 37.
- MARCOS HIERRO, E. (2013), *La dama de Bizanci. Un enigma en la nissaga de Jaume I*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- MIGUEL ROSELL, F. (1945-1947), *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona.
- Regesta Imperii Online*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, [Consulta: 28 novembre 2014]. Disponible a: <http://opac.regesta-imperii.de/lang_en/>.
- SOLDEVILA, F. (2008), *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume*, revisió de J. Bruguera i M. T. Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- UBIETO ARTETA, A. (1961), *Crónica de San Juan de la Peña*, València, *Textos Medievales IV*.
- VAJAY, S. de (1980), "Eudocie Comnène, l'impératrice des troubadours", *Genealogica et heraldica* 21, 321-338.
- VILLACAÑAS, J. L. (2003), *Jaume I el Conquistador*, Madrid, Espasa.